

www.turkishstudies.net/history

Turkish Studies - Historical Analysis

eISSN: 2667-5552

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Klasik Dönemden Geç Osmanlı'ya Peri Köyü&Kazası: Demografya, İktidar ve Ekonomisine Genel Bir Bakış

Peri, a Village/A Sub-Provincial Unit from Classical Period Ottoman State to Late Ottoman: a Brief Overview of Demography, Power and Economy

Muhammet Ali Sağlam*

Abstract: The aim of this study is to figure out a general path about Peri village/sub-province from Classical Period to Late Ottoman Period. In this context, a general picture was drawn starting with the structure of the village of the classical period and the state of formations of the demographic, economic structure and local power relations towards 19th century period. In carrying out this, the role of Imperial Mine in Elâzığ and articulation experiences with Elâzığ which causes important changes in political, social and economic structures of Peri was analyzed and clarified. In this context, on the one hand, this study clarified how the transformation of Peri produced demographic, economic and local power experiences, on the other hand, the articulation experiences of Peri and its closer environment stretching towards with Inner Dersim region became subject of interest. Thus, Çarsancaklı family and its role in local power relations and the multifaceted relations with local people and the family with the ultimate response to these relations of central power actors became the subject of interest. The space of Peri as having an ethno-cultural heterogeneity being the center of these mentioned relations with the constructed relations with its environment was clarified with its articulation experiences with Elâzığ. What kinds of results these peculiarities reflecting to demography do produce in the course of centuries. The relations with Peri and Dersim, which was known with its ethno-cultural distinction, were problematized. Second-hand resources and latinized documents constituted the reading framework of this study.

Structured Abstract: The relation between the central state and local power centers within the empire system are multi-dimensional. These relations change according to the economic, social and political priorities. Peri, which was registered as a village unit in classical period Ottoman State gained a sub-provincial (kaza merkezi) status in nineteenth century. What are the reasons laying behind Peri's gaining the status of sub-province? Revolving around this central question, the explanation of the relations between the political, demographic and economic transformation of Peri and its becoming a sub-provincial center was the major aim of this study.

There has been no study conducted directly for Peri in the literature. Some information can be gathered for Peri mostly from some studies on Dersim sanjak and Çarsancak. In this context, a study

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Hopa İİBF, İktisat Bölümü.

Asst. Prof. Artvin Çoruh University, Faculty Of Hopa Economics and Administrative Sciences, Department Of Economics

ORCID 0000-0001-6617-7958

alisaglam@artvin.edu.tr

Cite as/ Atıf: Sağlam, M.A. (2021). Klasik dönemden geç Osmanlı'ya Peri köyü & kazası: Demografya, iktidar ve ekonomisine genel bir bakış. *Turkish Studies - History*, 16(3), 291-305.
<https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.49950>

Received/Geliş: 15 March/Mart 2021

Accepted/Kabul: 20 September/Eylül 2021

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 25 September/Eylül 2021

CC BY-NC 4.0

conducted by Ünal (Ünal, 1999) about Çemişgezek sanjak of 16th century, minor information can take place about the economic and demographic structure of Peri village. Based on jizya tax revenues of the village clarified by a study conducted by Koçak (Koçak, 2017) on the last quarter of 17th century jizya registration books, some particular data was given about this place within the Mazgirt sanjak. In Tızlak's (Tızlak, 1991) discussion about the eighteenth and nineteenth centuries of Imperial Mine, data about the relation between Imperial Mine and Çarsancak can be found. Yapıcı's (Yapıcı, 2013) study, which took Dersim's yearbooks of nineteenth centuries, besides some of the economic and demographic data of Peri sub-province local power elites and public officers were also documented. Also, Koç's (Koç, 2013) study analyzed Çarsancaklı family and their role in Peri and beyond the sub-province in the Çarsancak Sanjak. Yılmazçelik's (Yılmazçelik, 2012) study on Dersim Sanjak which involved some minor data about the sub-province gave place some demographic and economic data about Peri as the center of the sub-province. On the other hand, a study collecting Kevorkian and Paboudjian's (Kevorkian & Paboudjian, 2012) observation analyzed the demographic structure of this place. Antranik's narration based on observations was another study on Peri (Antranik, 2012). In this study, the social, economic and demographic state of Peri and its environment was detailed. Especially, besides the social state of Armenian community in the sub-province was elaborated, its relation with the inner Dersim became also the subject of interest. In Hayreni's (Hayreni, 2016) study the social structure of Armenian community living in Peri during the last quarter of 19th century and the first years of 20th century and their relations and tensions with local power elites was elaborated in detail. Lastly, Yarman's (Yarman, 2015) published study involved evaluations of Armenian clericals about the region and within these some data related with Peri can be found. In distinction from this literature, provision books latinized by İzgöer involved data about Çarsancak sanjak of 18th century. Especially, through the relations between local power and the center and these books shaped by the complaints of ruled people, the power relations in Peri of 18th century can be frequently traced. None of these works took Peri as its focus of analysis. Therefore, this article aimed to fill this gap by taking Peri as its center of analysis. In this context, the aim was producing a general framework for Peri.

Second-hand resources and latinized documents constituted the reading framework of this study. In part of the study, the spatial reflections in varying scales of the Imperial Mine which was operationalized in the beginning of 18th century in places covering Elâzığ as well and the economic relations emerging in its orbit were being analyzed. In this context, it is important to clarify the implications of this experience of articulation which has important roles on the transformation of previously periphery region of Peri into center of the sub-province. Thus the direct implications were related with labor force in that coal heaver to work in the mine field, carrier of wood coal (kelekçi) and woodcutter to cut woods were provided from Peri. The technical specialization as such produced not only labor market but also an economic scale starting from the villagers of Peri and stretching in time towards inner Dersim. Not merely limited with the commodification in agriculture, these relations on the one hand articulated husbandry and agricultural products to Elâzığ market through Peri, on the other hand the different trades like sericulturist, coppersmith and goldsmith left their imprints on Peri. These intertwining articulation experiences clarified social stratification patterns which also had ethnic-religious qualities. In this context, trader classes within the Armenian community of the sub-province and labourers of the villages were reflected in the texts but beyond these the multidimensional conflicts and consensus between clans of inner Dersim and Çarsancaklı family as representing a local power elite, and that of between Karaçorlu Osman and its successors as antecedent of Çarsancaklı family and center and local people constituted parts of experiences encompassing Peri and its wider region. Beyond all these, the family functioning as representing local power was simultaneously weaving its relation with the economic unit of Imperial Mine constituting important responsibilities. The central governors tried to maintain their relations in a good state with this family as their counterparts in the local sphere due to Dersim's distinctive status of a place in terms of ethno-cultural aspects. The most concrete expression of this was given decisions related with this family in judgment books (ahkam defterleri) which were generally defined in favour of maintaining the balances in local power formation. These bundles of decision generally related with property transfers necessitated maintaining these relations in a mild form between Çarsancaklı family and central power.

Keywords: History of Economic, Peri, Imperial Mine, Dersim, Çarsancak

Öz: Bu çalışmanın esas amacı Peri köy/kaza merkezi ile ilgili klasik dönemden Geç dönem Osmanlısına kadar genel bir izleni çıkarmaktır. Bu bağlamda köyün klasik dönem yapısından başlanarak, 19 yüzyılı da

içine alan demografik, iktisadi yapı ve yerel iktidar ilişkilerine dair hallerinin genel bir resmini çizilmiştir. Bu yapılar iken dönüşümü üzerinde etkin rol oynadığı görülen Elâzığ'daki Maden-i Hümayun ve Elâzığ'a eklemene deneyimlerinin Peri'de siyasal, sosyal ve iktisadi ne türden değişimlere sebep olduğu açığa çıkarılmaya çalışmıştır. Bu bağlamda bir taraftan Peri'deki dönüşümün demografik, iktisadi ve yerel iktidar üretme deneyimleri açığa çıkarılırken, diğer taraftan Peri ve yakın çevresinden İç Dersim'e uzanan eklemene deneyimleri konu edilmiştir. Nitekim Çarsancaklı ailesi ve ailenin yerel iktidar ilişkilerindeki yeri ve yöre halkı ile yaşadığı çok yönlü ilişkileri ve bu ilişkilere merkezi iktidarın tutumu yeri geldikçe konu edilmiştir. Etno-kültürel heterojenliğe sahip bir mekân olarak Peri'nin bu ilişkilerin mekânı olması ve çevre ile kurduğu ilişkilerin Peri'ye kazandırdığı özgünlükler Elâzığ ile eklemene deneyimleriyle birlikte açığa çıkarılmıştır. Bu özgünlüklerin demografyaya yansımaları yüzyıllar içinde nasıl sonuçlar üretmiştir. Etno-kültürel ayrıksılığı ile bilinen Dersim ile Peri arasındaki ilişkilerde yeri geldikçe sorunsallaştırılmıştır. Çalışmada ikinci el kaynaklar ve latinize edilmiş belgelerden bir okuma çerçevesi oluşturulmuştur.

Anahtar Kelimeler: İktisat Tarihi, Peri, Maden-i Hümayun, Dersim, Çarsancak

Giriş

İmparatorluk yönetimi insan kaynağı, teknolojik yoksunluk ve ulaşım alt yapısının eksikliği başta olmak üzere diğer pekçok faktörden dolayı imparatorluk merkezine uzak mekânlar üzerindeki kontrollerini yerel iktidar güçleriyle ile kurduğu çok yönlü ilişkilerle sağlar. Esasında yerelin güvenliği, vergisinin toplaması ve gerektiğinde orduya katılmak üzere silahlı gücünü organize etme üzerine şekillendirilen yapı, merkezle yerelin ilişkisine önemli oranda yön verir. Üstelik merkez-yerel ilişkisi inşa edilirken bir taraftan merkezi iktidarın düşünüş kodları ve hukuku diğer taraftan ise yerelin geçmişten gelen düzenlemelerini de içine alan bir kanuni çerçeve üzerine şekillendirilir. Bu ilişki klasik dönemde Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde çoğunlukla yurtluk-ocaklık örgütlenmesi şeklinde tezahür etmiştir. İlişkinin kendisi geçmişin yerel iktidar ilişkileri ve elitlerinin yerele içkin siyasal, sosyal ve iktisadi pozisyonlarını koruyarak ama merkezin hukuk dairesi içinde alan açarak kurulmuştur. Nitekim Peri köyünün yer aldığı Çemişgezek sancağı yurtluk-ocaklık örgütlenmesinin bir deneyimlenmesi olarak Pir Hüseyin Bey ve ardıllarınca yönetilmiştir. Fakat hemen belirtmekte fayda var ki bu ilişki tek başına aynı ailenin üyelerinin geç döneme kadar hâkimiyetini içeren bir çerçevede yürümemiştir. Bu ilişki bir taraftan aile üyelerinin kendi içindeki gerilim-uzlaşıları, diğer taraftan merkezi devletin kimi zaman klasik sancak örgütlenmesine dönük arayışları, kimi zaman ise yerelin bir başka aktörüne alan açmak hatta özellikle geç dönemde ise merkezi devletin kurumlarını organize etmeyi hedefleyen çok yönlü ilişkiler bütünüdür. Hatta yerel-merkez ittifak ve gerilimlerinin ötesinde toplumsal kesimlerin de yereldeki ilişkilere müdahalesini içeren bir çeşitlilik barındırır.

Küçük bir köy mekânı olarak Peri zaman içinde çevresinde gelişen iktisadi dinamizmin etkisiyle idari-iktisadi bir çeperin merkezi olmuştur. Peri bu dinamizmi; İç Dersim ile olan yakınlığı ile Elâzığ çeperindeki konumu, tarımsal kapasitesi ve yerel iktidarın örgütlenme merkezi olarak tercih edilmesinin birbirine eklemelenmelerine sahip olarak köyden kaza merkezine dönüşerek kazanmıştır. Bu kazanım merkez-yerel iktidarın idari birim kurmasından çok yereldeki iktisadi ilişkilerin belirlenimi altında şekillenmiştir. Nitekim 18. yy. başında işletilmeye başlanan Madeni Hümayun bu halin en önemli sebebi gibi görülmektedir. Bu bağlamda maden alanına yerel iktidarın yapmakla sorumlu olduğu görevlerle başlayan ilişkilene; bir taraftan madenin merkezi devlet için olan hayatiyetine katkıda bulunken diğer taraftan ise yerel iktidarın çeperde yükselmesine, nüfuz alanını genişletmesine ve hatta etki alanını kazada ve köylerine kadar adım adım ilerletmesine neden olmuştur. Bu bağlamdaki ilişkilerin görünür olduğu alanların başında kömür odunun Çarsancak merkezli örgütlenmesi, baltacıların organizasyonu, taşınması ve dolayısıyla kelekçilik başta olmak üzere pek çok iktisadi iş ve uzmanlaşmayı süreklileştirmesidir. Fakat bu dönemi aşan bir süreklilik barındırması nedeniyle İç Dersim başta olmak üzere Peri'ye yakın mekanlardaki toplumsal kesimlerin merkezi iktidar ile olan etno-kültürel ayrıksılığının yerel iktidarın yükselmesinde etkili bir faktör olduğunu hesapta tutmak gerekir. Bu bağlamda İç Dersim

aşiretlerinin kendi mekanlarını da içine alan odun ihtiyacına merkezin hilafına olan müdahalelere dair dirençleri, yada değerli madenlere dönük saldırıları yerel iktidarın merkez için vazgeçilmezliğini daha da perçinleştirmiştir. Bu ilişkinin kendisi Çarsancaklı ailesi ile kristalize olmuş bir yerel iktidar merkezinin üretimine sebep olmuştur. Fakat ilişkinin kendisini etno-dinsel hatları da içine alacak şekilde ele aldığımızda ise -özellikle Ermenilerin yereldeki iktisadi ilişkilerdeki konumu- Peri'deki sosyo-iktisadi mekân üretimine başat aktörler olarak katılımına vesile olmuştur. Bu bağlamda bir taraftan sarraflıktan, ticaret ve zanaatkârlığa uzanan bir kaza mekân üretimi ile onun Elâzığ ile bölgesel eklemlenmesini üretirken diğer taraftan İç Dersim'e ticaret-çerçilik üzerinden özellikle tarımsal ve hayvansal gıda başta olmak üzere insan kaynağına doğru evirilen hatlar da üretmiştir. İç Dersim'den Peri ve yakın çevresindeki köylere yaşanan göçler 19. yy. Peri'sinin değişen çehresine olan katkının bir başka halidir. Nihayetinin bütün bu dinamikleri Peri'nin köyden kaza merkezine evrilmesine neden olmuş ve 1855 yılında Harput'a bağlı bir kaza hüviyeti kazandırmıştır (Dıvrak, 2019:98).

Bu çalışmanın esas amacı bir köy olarak Osmanlı egemenliğine dahil olan Peri köyünün Osmanlı dönemindeki seyrini genel hatlarıyla açığa çıkarmaktır. Bu bağlamda ekonomik, demografik ve yerel iktidar ilişkileri yoğunlaşma izlenceleri olmuştur. Bu izlenceler takip edilir iken yerel iktidar ve iktisadi hayat arasında nasıl bir bağ oluşmuştur? Bu bağın süreklilikleri ve kopuşları nelerdir? Köyden kaza merkezine dönen Peri'nin bu dönüşümünde hangi iktisadi etkenlerin çerçevesinde mekân üretimi sağlanmıştır. Çarsancaklı ailesi bu ilişkilere nasıl eklemlenmiş ve bölgede nüfuzu nasıl geliştirmiştir? Sonuç itibarıyla Peri'deki dönüşümün siyasal, siyasal ve iktisadi içiçe geçmişliklerinin hangi özgünlükleri ürettiği yoğunlaşma alanı olmuştur. Bu bağlamda çalışma için kaynak taraması ve derinlemesine görüşme yöntemi başvurulmuş yöntemler olmuştur. İkinci el kaynaklarda Peri ile ilgili dağınık bilgiler toparlanıp öncelikli olarak genel bir resim elde edilmiştir. Bu bağlamda latinize edilmiş olan 19. yy. ait kimi salnameler ve 16.-18 yüzyıllara ait kimi belgeler yer yere çalışmaya ışık tutmuştur.

1. Köyden Sancak Merkezine Peri: Demografya, Ekonomi ve Yerel İktidarın Dönüşümü

1.1. Demografik Dönüşüm: Mekandaki Etno-Dinsel Değişim

Peri 16. yy. kayıt defterlerinde Mazgirt sancağının küçük bir köyüdür. Köyün bağlı olduğu sancakta 16. yy. da yapılan sayımlar ile 1691 yılındaki cizye vergi tutanakları göz önüne alındığında 16. ve 17. yüzyıllar boyunca Mazgirt sancağının küçük bir köyü olma özelliğini uzun süre devam ettiği görülmektedir. Bu bağlamda ilk sayımların yapıldığı 1518 yılında köyde 29 Müslüman hanesi ve 8 mücerred Müslüman ailesi yaşamaktadır. Sadece Müslümanları yaşadığı köyde ilk sayımdan beş yıl sonra yani 1523'te yapılan sayımda ise hane sayısının 38'e çıktığı görülmektedir (Ünal, 1999:202). Bu sayıya bir bekar Müslüman hanesini ekleyip Barkan'ın önermesi olan beş (Koç, 2013/65: 177-202) ile çarptığımızda köyde yaklaşık 191 kişinin yaşadığını tahmin edebiliriz. Buna karşılık üçüncü sayımın yapıldığı 1541 yılına ait tapu tahrirlerinde önemli değişimler meydana gelmiştir. İlk önce nüfus artışından bahsedecek olur isek; 55 Müslüman hanesinin yanı sıra 24 mücerred Müslüman ailesi yaşamaktadır. Bu verileri yine Barkan'ın önermesi ile çarparsak 299 kişinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Esas değişiklik bir nökerin (beyin adamları) gelmesi ile sınırlı değil köylülerin tamamının bennak (yani topaksız) yazılmasıdır (Ünal, 1999:202). Müslüman hane sayısına denk gelen bennaklar/topraksız köylüler köyün nökerin gözetiminde ama aynı zamanda onun arazisi üzerinde ekim yapan bir köy yapısı ile karşı karşıya olduğumuz izlemine vermektedir.

16 yy. son çeyreğinde Diyarbekir'in bir sancağı olan Çarsancak'ın sancak merkezlerinden biri olarak Mazgirt sancağında (Yılmazçelik, 2011:61) köy olarak görülen Peri köyü bu statüsünü uzun yıllar devam etmiştir. Nitekim bu durum 1729 yılına ait bir belgede de (Dıvrak, 2019:112) köy olarak görülmektedir. Fakat yüzyılı aşan süre zarfında köy demografyasında önemli değişimler

yaşanmıştır. Nitekim 1691 yılına ait cizye vergileri üzerinden Peri'ye baktığımızda ise bambaşka bir Peri gerçeği ile karşılaşırız. Yaklaşık yüz eli yılda yaşanan bu değişimin en önemli özelliği köy nüfusunun Müslümanlıktan Hristiyanlığa olan dönüşümdür. 16 yy.'da yapılan sayımlarda köyde hiç Hristiyan yok iken 1691 sayımlarında ise köy Mazgirt kaza merkezi hariç en fazla gayri Müslim'in yaşadığı köy unvanını almıştır. Bu bağlamda 21 kişi maddi durumu iyi kişi olarak kaydedilir iken on bir kişi orta halli olarak kaydedilmiştir. Hristiyanlar içinde toplumsal katmanlaşmanın en yoksul kesimini temsil eden kişi sayısı ise 10 kişi olarak kaydedilmiştir. Koçak bu kişilerin büyük bir kısmının rençper olduğunu belirtmektedir (Koçak, 2017: 203-204).

Bu makalenin yoğunluk alanlarından birini kapsayan 17 yy. Peri'si; Elâzığ'ı da içine alan madeni hümayunun işletilmesi ve onun Peri ekonomisine yansması ve sancak merkezinden öte yerelde etki/yönetim alanını genişleten Çarsancaklı ailesine de yoğunlaşmaktadır. Bu bağlamda yeni iktidar elitleri olarak Karaçorlu Osman ve sonrasında Çarsancaklı ailesine dönecek olan yerel iktidar elitlerinin yönetiminde köyden sancak merkezi hüviyetini kazanan bir mekân üretimi ile karşı karşıyayız. Ne yazık ki 18. yy. ait demografik verilerden yoksunuz. Fakat 19. yy. verileri bu ilişkinin böyle olduğunu göstermek için oldukça davetkardır. Bu nedenle bu etkinin ne denli gelişmiş olduğunu görmek açısından 19. yy. Peri'sine bakmak önemli bir ip ucudur. Nitekim 19. yüzyıla geldiğimizde ise kaza ile ilgili daha detaylı verileri salnamelerden yakalamaktayız. Bu bağlamda 1875/76 yılına ait salnamede kaza merkezi olarak kaydedilen (Yapıcı, 2013:38) Peri'de 1014 gayrimüslim, 234 ise Müslüman olmak üzere 1048 erkek yaşamaktadır. Bu sayımlardan yaklaşık 5 yıl sonra yapılan bir başka sayımda ise yani 1880/81 salnamesine göre ise kaza 4 mahalleden meydana gelmekte olup 601 hanenin yerleşik olduğu not edilmiştir. Buna karşılık 1336 kişinin yaşadığı kaydedilmiştir. Bu nüfusun 986 kişisi Ermeni iken 350 kişisi ise Müslüman olarak kaydedilmiştir (Yapıcı, 2013: 98). Bu sayımdan kısa bir süre sonra yani 1894/95 yıllarına ait salnamede ise kaza merkezi ile ilgili daha detaylı bilgilere sahibiz. Buna göre kaza merkezinde üç mahalle yer almaktadır. Bunlar kilise ve harmanlar mahallesi -ki bunlar Ermenilerin yaşadığı mahallerdir.- ile Müslüman ve Ermenilerin birlikte yaşadığı Kemer pınar mahallerinden oluşmaktadır. 423 hanenin yer aldığı kazada Ermenilerin toplam nüfusu 1931 iken Müslümanların toplam sayısı ise 561 kişidir (Yapıcı,2013: 109). 1914 yılı gözlemlerinden hareketle Kevorkian&Paboudjian ise Çarsacak hakkında şunları vurgulamışlardır. Kazanın merkezi olan Peri'de altı mahalle ve 350 Türk, 80 Kürt ve 1763 Ermeni'nin yaşadığı bir mekâna dönüşmüş halini not etmişlerdir (Kevorkian &Paboudjian, 2012: 387). Kazadaki 1914 verilerine göre toplam Ermeni nüfusunun 7940 kişi olduğu ve Ermenilerin yaşadığı mekân sayısının 43 köy olduğu görüldüğünde mekân üzerindeki etnik kompizisyonun 300 yılda ne denli büyük değişime uğradığının önemli bir sonucudur. Bu bağlamda sadece Müslümanların yaşadığı küçük bir köy iken bey'in adamlarıyla birlikte yavaş yavaş idari merkeze dönüşmüştür. Fakat belki de daha önemlisi Harput'ta meydana gelen iktisadi dönüşümle birlikte gerçekleşen iktisadi gelişmenin kaza merkezine olan yansımalarıdır. Bu durumda bu dönüşümün altında yer alan yapısal faktörlere bakmak bu çalışma için önemli nedenlerdendir. Fakat bu ilişkiye başlamadan önce genel olarak ekonomik yapının zaman içindeki kimi değişimlerine yer vermek önemlidir.

1.2. Klasik Dönemden Geç Osmanlıya Peri'nin Ekonomik Yapısı: Ticari Tarımın İzdüşümleri

Bu alt başlıkta sonraki bölümlere zemin oluşturmak amacıyla ticaret ve tarım hayatına dair bazı küçük verileri ele alınacaktır. Böylece özellikle Elâzığ merkezli maden üretimi ve bu üretimin Peri'ye yansımalarını gözlemiş olacağız. Bu bağlamda bir taraftan ticari tarımın konusu olacak sancak merkezi ve çevresindeki olası tarımsal potansiyel ile sancak merkezinde oluşan ticaret ve ticaretin sancak merkezinde oluşturduğu toplumsal katmanlaşma, iktidar ilişkileri ve etno-dinsel dağılımdaki yansımaların genel bir resmini çekmiş olacağız.

Osmanlı'da çiftlikler bölgeden bölgeye hem büyüklük hem de verimlilik açısından farklılıklar göstermektedir. Ailenin temel geçimini sağlamayı esas alan çiftlik örgütlenmesinde

verimliliğe bağlı olarak tam ve nim çift olarak örgütlenen mekânın büyüklüğü değişmektedir. Bu bağlamda Mazgirt nahiyesinin de bağlı olduğu Diyarbekir eyaletinin toprağı sınıflandırılır iken edna toprak olarak ölçeklendirildiğinden Mazgirt'in toprağının toplamını tespit etmekte kullanabiliriz. Nitekim 1540 yılı kayıtlarında Diyarbekir çiftliklerinin aileyi geçindirmesi için gerekli olan ölçüsü 150 dönüm olarak alınmıştır (İnalçık, İstanbul 2000:192). Buna göre 16. yy. Osmanlısının Peri köyünde 15 tam çift, 14 nim çift olmak üzere 22 tam çift arazinin yer aldığı görülmektedir. Bu durumu edna topraklar için esas alınan 150 dönüm ile karşılaştırdığımızda ise 3300 dönüm arazinin olduğu görülmektedir. Aynı dönemde köyün bağlı bulunduğu Mazgirt sancağının toplam arazisi ise 21550 dönümdür (Ünal, 1999: 199-212). Köy ile sancak ekim alanlarını orantılandığımızda; köyün ekim alanının oranı %13 civarına denk gelir. Bu durum Peri köyünün sancak bazında tarım için oldukça verimli bir mekân olduğunu ele verir. Belki de bu neden, beyin adamı olan nöker'in 1541 yılında gelip köye yerleşmesine ön ayak olmuştur. Böylece köydeki bütün köylülerin topraksız yazılmasına neden olmuştur. Verimden bahsedilmişken verime denk gelen ürünler ve bunların yüzyıllar boyunca ki halini genel olarak vurgulamak çalışmanın bu safhasında önem arz etmektedir. Nitekim 16. yy. bakıldığında nahiyede ve dolayısıyla köydeki üretimi yapılan ürünler; buğday, arpa, darı, pamuk ve üzüm ürünlerdir. Bu bağlamda köyden toplanan vergiler köyün üretiminde hangi ürünlerin ekildiğini ve oranlarına dair ipuçları içermektedir. 1518 yılına ait sayımda köyde 5400 akçe arpa ve darıdan vergi elde edilir iken onu 4400 akçe hınta(buğday) vergisi takip etmektedir. Köydeki bir başka önemli vergi türü ise pamuktur. Miktarı düşük olmakla birlikte badiheva (tapu resimleri) bu dönemde alınan vergilerdendir. Bu sayımdan sonra yapılan 1541 tarihli tahrirlerde ise buğday 6300 akçe ile en fazla paya sahip iken, onu arpa ve darı takip etmektedir (Ünal, 1999: 271). Bu ürünlerin 16. ve 19 yüzyıllarına bakıp bugüne evirdiğimizde ürünlerin büyük oranda aynı ürünler olarak ekilmeye devam ettiğini görmekteyiz.

Geç dönem Osmanlısına ait yukarıdaki demografik veriler kaza ve bağlı mekanların önemli yerleşke alanları olduğunu ve özellikle İç Dersim'e göre nüfus yoğunluğunun fazla olduğu mekanlar olduğunu göstermektedir. Nüfus yoğunluğu ile mekân üretimi arasındaki ilişkiden hareket ederek isek kazanın merkez yerleşkelerindeki alanlarda iktisadi faaliyetlerin çeşidi artarken bunların ticari faaliyetlerin konusu olması daha yoğundur. Nitekim kaza ve nahiyelerinden köylere doğru değişen ölçeklerdeki tarım ve hayvancılık faaliyetleri ve onlarla ilişkili ticari faaliyetlerin yer aldığı bir mekân üretimi iktisadi faaliyetlerin esas tonudur. Fakat kaza ve köyleri bölgedeki üretimin ölçeğini tariflemek için yetersiz kalabilmektedir. O nedenle kaza ölçeğinden bölge ölçeğine (özellikle Elâzığ) ve imparatorluk ölçeğine doğru genişleyen iktisadi faaliyet eklememesinin ilk evreleri görece daha küçük ölçekli iken bu yapı/ölçek zamanla gelişme göstermiştir.

19 yüzyıl verilerinin sancaktaki halleri kaza ölçeğinin sadece sancak merkezi ile değil aynı zamandan yakın çevresindeki bölgelerle olan ilişkilerinin yoğunluğunu ele vermektedir. Bu bağlamda Peri'deki dükkân sayısı ilk vurgulanması gereken özelliğidir. Tarihsel aralıklara bağlı olarak değişen dükkân sayısı kazadaki ticari kapasite hakkında önemli bir ipucudur. Nitekim 1875/76 sayımlarına göre Peri'de kayıtlı dükkân sayısı 89'dur. Bu sayı 1889/90'da ise 100 kadar olarak kaydedilmiştir. Belki de bu ticareti besleyen dinamikler yani bağ ve bezirhane sayısı ile birlikte ticaret kapasitesi hakkında daha sağlıklı sonuçlar çıkarabiliriz. Nitekim kazada 980 tane bağ alanı var iken kaza ölçeğinin sınırlarına vurguyu içeren keten yağı üretim yeri olan bezirhane sayısı 60 adettir. 1907/8 yılına ait bu son veri kazanın küçük ölçekli bir üretim tüketim merkezine dönüştüğüne dair önemli ipuçları barındırmaktadır. Nitekim 1880'li yıllar içinde yapılan bir başka salname istatistiğine göre iki kahvehane, 2 fırın, 3 nalbanthane ve 4 boyaheneye ilaveten 39 değirmenin kazada yer alıyor olması üretim kapasitesine dönük çokça şey söylemeye alan açar (Yapıcı, 2013:194-195). Sonuç itibarıyla Peri'de en fazla yetişen ürünlerin arpa, buğday, darı, gilgil, üzüm bağları ve bazı sebzeler olduğu görülmektedir. Yine vurgulamak gerekir ki Kaza sadece tarım ile ön plana çıkmamış aynı zamandan küçük imalathanelerinde yer aldığı bir mamul mal

üretimine sahiptir. Bu bağlamda kilim, keçe, eldiven, çorap ve apa bigi ürünler üretilmektedir. Fakat bunlardan öteye kazanın beyaz bez üretiminin ölçeği kazanın tüketim kapasitesinin üstünde olup yakın çevredeki mekanlara ticari aktivite olarak pazarlanmaktadır. Yanı sıra odun, kömür ve yağ üretimi kazanın yakın mekanlara -ki bunlar içinde Elâzığ, Mazgirt ve Pertek en bilinenlerdir- pazarlamaktadır. (Yapıcı, 2013: 210-212)

1.2.1. Madeni Hümayun ve İpek Üretiminin Peri'ye Yansımaları: Ticaret Merkezli Bir İzlen

Bugün Mazgirt'in bir nahiyesi olan Peri 20. yüzyılın başına kadar önemli bir ticari-idari merkezdi. Bu merkezin oluşumunda tarım-ticaret ve proto-endüstrileşmenin¹ bir örneği olarak görülen Elâzığ maden bölgesinde çıkan madenlerden dolayı oluşan yan üretim alanlarının birbirine eklenmesinin etkisi vardır. Bu nedenle maden ve madenin Peri'ye olan etkisine kısaca yer vermek çalışma için önemlidir. 1708 yılında işletilemeye açılan (Tızlak, 1991: XXXVII) Elâzığ madenindeki üretim ve mekân ilişkisi Peri ile sınırlı olmayan geniş bir mekân üzerinde üretim ilişkileri üretmiştir. Bunlar içinde en önemli yere sahip olanları kuşkusuz madenin kömür ihtiyacı, emek piyasasında etkileri (baltacılık, kelekçilik gibi), değerli madenlerin aktarımı, sarraflık ve madencilik ürünlerinin imalathanelerinin kuruluşuna olan etkisidir.

Madenin üretiminin Elâzığ, Diyarbakır, Erzincan, Malatya ve Çemişgezek'in kimi kazalarında ortaya çıkarmış olduğu ilişkiler yerelin önemli bir proto-endüstrileşme sürecini içermektedir. Bir taraftan merkezin değerli madenlerinin üretimini içeren ilişki diğer taraftan üretim süreçlerini etkileyen bir mekân üretimi yaratmıştır. Bu ilişkinin yansıması olarak Kemah, Kuruçay, Gürcaniş, Eğin, Erzincan, Arapkir ve Çarsancak gibi bölgelerden keban madenin kömür ve kütük ihtiyacı karşılanmıştır (Tızlak, 1991: 45) Bu bağlamda kelekçilik ve baltacılık; kömürün bulunması ve aktarımını içeren iş bölümleri ve uzmanlaşmaları bu ilişkinin gündelik hayattaki en belirgin pratikleridir. Örneğin Eğin'den madenin işletilmesi için kütük kesimi, Çarsancak'tan kömür, kelekçi ve baltacı bulunması bu hallerin dikkat çekenleridir. Çarsancak ve özellikle onun idari merkezi olan Peri nahiyesi etrafında örgütlenen kelekçilik ve baltacılık iş bölümü ve odun kömürü için kesim alanlarının bu bölgeyi de kapsamaması nedeniyle dönem yerel iktidar aktörleri olan Çarsancaklı ailesine önemli bir görev alanı açmıştır. Bu sorumluk alanı yıllık 3500 yüktü (Tızlak, 1991:282-283). Bu yük karşılığında çeşitli sorumluluklar yerine getirilmiştir. Dolayısıyla Madeni hümayun Peri merkezle sınırlı olmayan bir ilişki üretiminde önemli bir dinamik olmuştur. Bu bağlamda uzun bir zaman diliminin üretimi olarak Peri'deki mekân üretimi; bir taraftan madencilik faaliyetleri ve iş uzmanlaşmasını diğer taraftan ise İç Dersim'i de içine alacak olan ticaret hayatının önemli bir merkezi olmuştur. Aynı zamanda Çarsancak idari merkezinin Peri oluşu da eklenince önemli nüfus barındıran bir mekân olmuştur. Dolayısıyla kasaba idari-ticari ve tarımsal faaliyetlerin birbirine eklemlendiği bir mekânı temsil etmiştir. Nitekim salnamelerde ve sicilyelerde yer alan dükkân ve meslekler arasındaki ilişki ve bu ilişkinin seyyahların kalemine yansıyan ticaret halleri bunun dışı vurumudur.

Peri'deki kalaycılık, demircilik Elâzığ'daki madenin değerli madenler dışındaki üretim ilişkilerindeki yansımasıdır. Nitekim Diyarbakır, Erzincan, Gaziantep ve Mardin gibi yakın mekanlarda bakır işlemeciliği ve bakır çarşılarının varlığı bu madenden çıkan ürünleri bölgede üretim ilişkilerini üretmiştir. Fakat bu ilişki sadece maden ve maden etrafındaki ilişkileri içermemiş aynı zamanda çevredeki tarımsal ticarileşmeyi de bölgesel ölçekte de olsa canlı kılmıştır. Bu bağlamda İç Dersim'den Peri ve Elâzığ'a çeşitli şekillerde (özellikle Ermeni çerçi ve tüccarlar) aktarılan hayvansal ürünler, Dış Dersim'de ise üretilen çeşitli ürünler (pamuk, tütün ve buğday, dut) ve ikisiyle sınırlı olmayan tomruk akarımı gibi kelekçilik mekanizması üzerinden önce Elâzığ'a sonrasın da ise Antranik'in belirttiği üzere Musul'a kadar uzanmıştır. Bu ilişkinin kendisi

¹ Bakınız: Çağlar Keyder, Toplumsal Tarih Çalışmaları, İstanbul, İletişim Yayınları. 2009: 45-60.

19. yy. sonlarına kadar Peri'yi bölgenin önemli ticaret ve tarımsal mekânı olmasına neden olmuştur²(Antranik, 2012: 32-34).

Elâzığ'daki bölgesel imalat ve ticari faaliyetler çevresindeki mekanlar kendisine eklemelenmesinde etkili olmuştur. Nitekim Elâzığ madenin üretimi canlandıkça Peri başta olmak üzere Mazgirt ve İç Dersim'e uzanan çok yönlü bir eklemleme haliyle karşılaşılır. Bu bağlamda Elâzığ merkezli ticaret yansımalarını kısaca ele almak önemlidir. Örneğin ipek imalatı madeni işletmeciliğinin üretmiş olduğu varsılıktan payını almaya aday alanlardan biri olmuştur. Nitekim Natanyan tarafından ele alınan ve geç dönem Elâzığ'ında; ipek imalatının öncülüğünde oluşan üretim ve ticaretin çerçevesine dair notları önemlidir. Natanyan Mezre'deki zengin Ermeniler tarafından kurulan ipek fabrikaları (aslında küçük imalathaneler demek daha uygundur.) üretilen hare, gezi gibi kıymetli kumaşlar sayesinde kent gelişimine katkıda bulunduğunu belirtmektedir. Sermaye yetersizliği nedeniyle pamuk üretiminin gerçekleşmediğini de ifade eden Natanyan; kentteki başlıca zanaatkarlık türlerinin kunduracılık, terzilik, kuyumculuk ve demircilik olduğunu altını çizer (Yarman, C.II. 2015:195). Natanyan'ın kentte ticaret hayatında etkili olanların bir kısmının Arapkir kökenli Ermeniler olduğunu hatırlatması Ali Yaycıoğlu³ tarafından Eğin sarrafları üzerine yaptığı çalışma ve Ermeni toplumunun ticaret ve zanaatkarlıktaki etkinliği ile birlikte düşünüldüğünde; ölçeğin Harput ve çevresiyle sınırlı olmadığı bir iktisadi faaliyet eklemelenmesini içerdiğini göstermektedir. Nitekim Yaycıoğlu Osmanlı yönetimi ile kurulan sarraflık ilişkisi ve Erzincan, Kemah, Arapkir, Eğin, Harput gibi bölgelerdeki ticari aktivitelerin sürekliliğine dair vurgusundan hareket eder isek; bu aktörlerin etnik-dini dayanışmanın izlerini bölge mekanlarına yansıttığını görmekteyiz. Fakat hemen vurgulamakta fayda var. Yaycıoğlu'nun da belirttiği üzere ilişki sadece etnik-dini motivasyonlarla gelişmemiştir (Yaycıoğlu, 2019: 6-9). Özellikle maden işletmeciliği ve ticareti en önemli faktör olarak durmaktadır. Bu durum hem etnik-dini ilişkilere yön vermiş hem de çevredeki tarımsal üretim ve dolayısıyla ticari tarımda yön vermiştir. Esasında madenin işletimi değerli madenlerin çıkarımının dolayımında üretilen ilişkiler yereldeki iktidar ilişkilerinden imparatorluk sathına uzanan etkilerinin olduğu göstermektedir.

Elâzığ madenin merkeze alındığı bir mekân üretimini ölçeklendirir isek 18 ve 19 yy'da iktidar ilişkileri ve tarım/ticaret hayatının maden ile sınırlı olmayan halleri kazanın gelişiminde önemli bir dinamiktir. Bu ilişkinin kendisi bir taraftan ticaret hayatında yer alan İşvanları (Hayreni, 2016: 74) üretmiş diğer taraftan ise İç Dersim'den Mazgirt ve Peri'nin köylerine göç eden aşiretlere sebep olmuştur. İç Dersim'deki nüfus ve mekân arasındaki açmaz kimi aşiretlerin Mazgirt mekânının daha fazla rağbet ettirmiştir. Rağbet ve gerilimin etrafında şekillenen bu ilişkinin sonucu olarak Ermeni Miryakan aşiretinin İç Dersim'in nahiyeleri olan Dereova ve Hakis tarafındaki köylerden Peri'nin çevresindeki köylere göç etmesi hem gerilim hem de uzlaşmayı içeren iki mekânın farklı ilişkisini üretmiştir. İç Dersim aşiretlerine arazileri kiralamak bunun uzlaşısı iken, kimi çatışmalardan dolayı terk etmesi İç Dersim'deki gerilimin yansımasıdır. Diğer taraftan göç eden Mirakyanlıların yerel ağalar tarafında hem ırgatlaştırılmış olması hemde yerel gerilimlerde silahlı güç olarak kullanılmaktan çekinmemleri bir paradoksal durumun ikili halidir (Antranik, 2012: 131-144). Kuşkusuz bu ilişkinin kendisi Ermeni topluluklarla sınırlı değildir. Nitekim İç Dersim aşiretlerinin Mazgirt'in köylerine göçündeki yeri bu ilişkinin bir başka aşamasıdır. Özellikle

² Bu ilişkinin kendisi daima rıza üretmemiştir. Genel bir çerçeve çıkarmak adına öncelikle iktisadi boyutunu öne çıkarıp sonra maden ve üretiminin özellikle İç Dersim aşiretleri tarafından nasıl algılandığı ve ne türden stratejilerle sürece müdahale ettiklerini ele almak yerinden olur. Nitekim özellikle İç Dersim aşiretleri Dış Dersim ve çevresinde oluşan bu ilişkilere duyarsız kalmamış; iktisadi faaliyetlerinin önemli unsurlarından olan kıl keçisi yetiştiriciliğinin önemli mekanlarını/ormanlık alanlardaki kesimlere karşı direnç göstermiştir. Yer yer 80 km içerilere kadar uzanan odun kesimi yereldeki aktör/aşiretler tarafında dirençle karşılanmıştır. Bazen kesim alanlarını engellemek kimi zaman ise kütüklerin Fırat nehri boyunca madene ulaştırılması amacıyla yapılan aktarımına müdahale edip kütüklere el koymak gibi stratejiler üretmiştir (Tızlak, 1991:232-233).

³ Bakınız: Ali Yaycıoğlu, "Perdenin Arkasındakiler Osmanlı İmparatorluğunda Sarraflar ve Finans Ağları Üzerine bir Deneme" Journal Of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları, 51 December 2019 Edited By- Yayına Hazırlayanlar; Cemal Kafadar & Gönül A. Tekin Festschrift In Honor Of Özer Ergenç Part I.

Mazgirt ve Peri kazaları ile çevresindeki köylere Kureşan, Hıran, Demanan ve Haydaran gibi İç Dersim/kuzey Mazgirt aşiretlerinin göçmesi uzun süreli mekân değişiminin sonuçlarını da bereberinde üretmiştir. Bu bağlamda ilk dönemlerdeki yerel iktidarın çatışma-uzlaşmadaki ilişkilene sonraki dönemlere de yansımıştır.

Toparlamak gerekir ise maden işletmeciliği bir taraftan çalışma alanına katkı sağlarken diğer taraftan başta Ermeniler olmak üzere sarrafların imparatorluk ölçeğindeki ilişkilerinin bir parçası olacak olan değerli maden üretimi ve satımının Elâzığ madeni ile de bütünleşen hallerini üretmiştir. Bu bağlamda madencilik etrafındaki zanaatkârlıklar, varsıllaşan kesimlerin tüketim ihtiyaçlarına uygun ipek gibi kıymetli imalat faaliyetleri ilk dikkat çekenleridir. Fakat bu ilişkinin kendisi Elâzığ ile sınırlı kalmamış zaman içinde çevresindeki bölgelere ve dolayısıyla Çarsancak'ı da içine alacak şekilde emek piyasası ve çeşitli emtiaların aktarımını da etkileyecek bir ilişki üretmiştir. Nitekim diğer bölgelere değişen ölçekteki yansımaları Çarsancak'ta ve özellikle Peri mekanındaki toplumsal katmanlar üzerinde çeşitli ilişkiler üretmiştir. Tüccarlık bu ilişkinin en belirgin halidir. Yine zanaatkârlık bu ilişkinin bir başka alanıdır. Ticaretin iç bölgelere kadar uzanması eklemlenin hayvansal ve tarımsal ürünlerinin de eklemleneme kapasitesine dahil edildiğini göstermektedir. Yine yukarıda belirttiğimiz gibi ilişkilerin bir başka tarafı da yerel iktidarın merkezi iktidarın beklentisi doğrultusunda odun kömürü için doğaya olan aşırı müdahalesi yerli topluluklar tarafından tepkiyi de içine alan dirençler üretmesine neden olmuştur. Özcesi mekân üretiminin çeşitli hallerini yansıtan bu ilişki ağları maden işletmeciliğinin belirlenimi altında şekillenmiş Peri ve dolayısıyla Çarsancak sancağında iktisadi, siyasi ve toplumsal ilişkilere yön vermiştir.

19. yy'ın son çeyreğinde Ermeni toplumunun yaşadığı imparatorluk düzlemindeki gerilimlerin 20.yy başında ortaya çıkan Ermeni meselesinin karşılıklı öldürme ve tehcir ile sonuçlanması Peri merkezli mekan üretiminin sönümlenmesinde önemli bir aşamadır. Bu sürecin Peri ve Mazgirt'teki hallerini ele alan Hayreni önce aydınları öldürülmesi, sonra erkeklerin tehcir amacıyla göç ettirilip kimilerini yolda öldürülmesiyle başlayan tedirginlik/"keyfiyetin" sonucu olarak Peri'de Ermeni nüfusunun önemli oranda azaldığını hatta merkezde bitme noktasına geldiğini vurgular. Tehcir ve ölümlerin yaratmış olduğu tedirginlik kimi Ermenilerin İç Dersim'e sığınmasına ve oradaki Kızılbaş (Ré Haq) Kürt (Kırmanc) aşiretlerinin desteği yada para karşılığında elde ettikleri koruma sayesinde Rus işgal bölgelerine geçtiğini kimilerinin ise kimlik değiştirerek Kızılbaş Kürt (Kırmanc) kimliği içinde kendilerini korumaya çalıştıklarını yazmaktadır (Hayreni, 2016:470-487). Birinci dünya savaşının sıcak çatışma mekânı olmamakla birlikte idari sorunlara karşı yüzyıllara dayanan gerilimlerin bir sonucu olarak 1916 yılında Kureşan aşireti öncülüğünde kimi Dersim aşiretlerinin Peri ve köyleri ile Mazgirt merkezlerine yapmış olduğu müdahaleler hem Peri'nin hemde Mazgirt'in sönümlenmesinde etkilidir. Yerel milis güçleri ile sürece müdahale eden Elâzığ'daki askerler ortaya çıkan "isyanı" geçici olarak sönümlendirseler (Koç, 2013:179-184) bile Osmanlı çeperindeki bu gerilimler ve gerilimlerin etnik-dinsel kökenli hallerinin sonraki yıllarda başka şekilde tezahür ettiği görülmektedir. Sorunları erteleyen bu idare-i maslahatçı yaklaşım her seferinde merkezi askeri güç yada yereldeki toplumsal sorunlar ve etnik-dini farklılaşmayı kullanarak toplumsal kesimleri birbirinin karşısına konumlandırmayı tercih etmekten geri durmamıştır. Bütün bu süreçler geç Osmanlıdan erken Cumhuriyete şekillenen mekanının merkezi müdahale ve yerelin çeşitli seviyelerdeki direnme/eklemlenmesi olarak mekân üretim pratiklerine de yön vermiştir. Nitekim savaşın bittiği yıllarda mekânın yeni idari ve iktisadi merkezinin Peri'den Mazgirt'e kaydırılması bu dönüşümün/tahribatın en önemli sonucu/göstergesidir.

1.3. Klasik Dönemden Modern Döneme Yerel İktidarın Dönüşümü: Çarsancak Beylerinin Yükselişi ve Mekâna "Hâkim" Olma Çabaları

Peri'nin dahil olduğu Mazgirt sancağı klasik dönemde önce nahiye sonra ise sancak olarak görülmüş ve bu bağlamda Pir Hüseyin Bey'in oğlu Muhammet Bey ve ardıllarınca yönetilmiştir.

Bu ailenin bölgedeki iktidarı; niteliği ve sınırları değişmekle birlikte 18. yüzyılın son çeyreğine kadar devam etmiştir (Yılmazçelik, 2011: 51-52). Nitekim Pir Hüseyin Bey'in ardılları arasında sancağın toprak gelirlerinin tımar veya zeamet olarak parçalanması/dağıtılması ailenin uzun süre sancağın yönetiminde söz sahibi olduğunu göstermektedir. Başlangıç dönemini örnek olarak alır isek; aile içi paylaşımlardaki gerilimler ve bu gerilimlere müdahale eden merkezi iktidarın bazen ailenin tarihsel haklarını koruyan bir yaklaşım içine girer iken, kimi zaman ise merkezi otoritenin çıkarı doğrultusunda müdahale ettiği de görülmektedir (Ünal 1999: 38-42).

18. yy.'da idari yapıya yerel eşraftan yöneticilerin atanmasıyla birlikte kimi yerel beyler görünür olmaya başlamıştır. Bunlar içinde Çarsancak ailesi ismini alacak olan Kulu Ağa ve Sungur Bey en bilinenleridir (Yılmazçelik, 2011:52). Kulu Ağa, Palu Beyi Cemşit Bey ile olan akrabalığının da katkısıyla Akpazar (Peri/Perin) merkezli yerel iktidar ilişkilerinde etkili olmuştur. Yılmazçelik, bu yerel iktidar deneyiminin başlangıcını 1788-89 sonrasında olabileceğini düşünmektedir (Yılmazçelik, 2011: 70). Buna karşılık Çarsancaklı aile tarihi yazarı Koç, Yolga'ı referans gösteren Yılmazçelik'ten farklı olarak Kulu Ağa'nın yerel iktidarın temsilcilerinden biri olma hakkını yaklaşık 1580-85 yılları arasında elde ettiğini yazar. Çarsancaklı ailesini Pir Hüseyin Bey ailesi ile birlikte bölgede etkili olan bir aile olarak ifade eden Koç, ailenin bölgedeki etkisini aile anlatısı, kimi cami/konak tabletleri, mezar taşları, sicilyeler ve ahkam defterlerindeki kimi kayıtlarından hareketle oluşturmaktadır (Koç, 2013:21-23). Fakat belirtmek gerekir ki yazarın bu anlatısı biraz zorlama olmuştur. Nitekim tarihi belgelere bakıldığında Koç'un mitoslaştırdığı aile anlatısında farklılaşan bir başka halli de içine alan bir anlatının yerinde olacağı görülmektedir. Hatta Yılmazçelik'in ailenin bölgedeki etkisini 16. yy'da değil aksine 1788-1789 sonrası (Yılmazçelik, 2011: 70) olarak belirtmesi zaman aralığında daha dikkatli davranmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda Dıvrak'ın Karaçorlu oğlu Mustafa tezkesinden hareketle bu sürecin bir kısmının 18. yy. ilk çeyreğinde olduğunu kesinleştirmektedir (Dıvrak, 2019: 97-126). Bu başlangıç tartışmasından daha önemlisi bu ailenin Çarsancak'ta nasıl bir iktidar ilişkisinin parçası olduğudur. O halde önce ailenin etkili olmaya başladığı zaman aralığından giriş yapalım. Fakat önce voyvodanın Osmanlı siyasal ve iktisadi sistemindeki yerine kısa bir paragraf açmak okuyucu açısından kıymetlidir.

16. yüzyılın ikinci yarısından itibaren ortaya çıkan ve mali işler yapmakla görevli olan bu yerel aktörler esas olarak vergi toplama görevini yerine getirmekteydiler. Fakat zaman içinde yerelde vergi toplamanın niteliği ve aktörlerinin değişmesine bağlı olarak bir taraftan yerelin önemli güçleri (aşiret gibi) /kişileri bu işleri yerine getirirken diğer taraftan merkezi iktidarla kurulan ağlarla yereldeki tahakküm ve keyfiyete yol açmaktaydılar (<https://islamansiklopedisi.org.tr/voyvoda--vergi-memuru>. Erişim tarihi 27/11/2020). Bu bağlamda Karaçorlu Osman Ağa ve ailesi hem yerelde gösterdiği zorbalık hem de voyvoda olması nedeniyle talep/şikayetlere yansıyan halleri çok yönlü ilişkilenenin bir aktörü olduğunu göstermektedir.. Belgelerde aile; çevredeki alanlara saldırılar yapmanın yansıma haksız yere el koymalar ve bu işleri yaparken çoklu ittifaklar geliştirdiği görülmektedir. Nitekim ailenin erken dönem saldırılarında İç Dersim'den çok Dış Dersim'in bir parçası/uzantısı olan Mazgirt ve Palu'ya doğru uzanan hatlar boyunca çevrelerindeki mekanlara saldırdıkları görülüyor. Bu gerilimlerin Osmanlı yerel örgütlenmesi içinde yer alan kişilerden kaynaklanıyor olması 18. yy. Çarsancak'ında yükselen yerel iktidarın çoklu ilişki ağlarıyla bölgede etkili olduğunu göstermektedir. Örneğin 1743 yılına ait bir ahkam defteri kaydına göre on üç yıldır Çemişgezek, Mazgirt, Pertek ve Sağman sancaklarının voyvodasının halktan voyvodalığının başlangıç yılından itibaren haksız yere arazilerine el koyduklarını iddia ederler. Devletin merkezden cevabından anlıyoruz ki zorla el konulan bu arazilerin voyvodadan alınıp köylülere yani iddia sahiplerine verilmesi kararlaştırılmıştır (İzgöer, C.1, 2016: 48). Fakat bu belgede bizim için önemli bir başka nokta daha vardır. O da söz konusu ailenin bölgedeki etkinliğinin 1730'larda önce başladığıdır. Çünkü bu denli geniş bir mekânda voyvoda olmak hemen elde edilecek bir kazanım değildir.

Yine ailenin bölgedeki etkinliğinin nasıl bir ilişki ürettiğine değinmek bu çalışma için önemlidir. O nedenle birkaç örnek belgeyle üretilen ilişkiler ve bu ilişkilerin özellikle iktisadi alanla olan ilişkisini açığa çıkarmak gerekir. 18. yy. ortalarında Hacı Osman ağa ve oğlu bu farklılaşmada önemli bir yer tutmuşlardır. Bölgede yerel-merkez gerilim ve uzlaşısının pek çok kararına denk gelen aileden Çarsancak voyvodası olarak bahsedilir. Burada yaşayan sakinler tarafından sıklıkla şikâyet edilen aile ve kararlar birlikte ele alındığında topluma baskı yapan bir yerel yönetici ile karşılaşılır. Nitekim ahkam defterindeki pek çok örnek/belge bu durumu desteklemektedir. Örneğin, İvanis köyünde oturan bir Mazgirt köylüsü; Mazgirt hassı voyvodası Osman tarafında İvanis köyünde yeralan ve seksen senedir kendi ailesince tasarruf edilen topraklarının voyvoda tarafından zorla ellerinden alındığını iddia etmektedir (İzgöer, C. 1. 2016: 53). 1743 yılına ait bir başka şikâyet; cami vakfiyesinde olan mallarını Karaçorlu Osman ve oğlunun gaspına uğradığını vakfiyeye bakan kişi tarafından şikâyet konusu edilmiştir. Üstelik mağdur gasb yapılırken voyvodanın çevresine topladığı eşkıyalarla bu işi yaptığını dile getirmektedir. Bu işleme karşı devletin tutumu vakıf arazisinin voyvodadan alınıp iadesinin sağlanmasıdır (İzgöer, C.1, 2016: 58-59). Voyvoda burada kalmayıp zaman zaman yerel iktidarın diğer meşru güçleri(kethüda) ya da gayri meşru güçleri(eşkılar) yanına alarak köylülerin mal ve bahçelerine el koymaktadır. Belki de daha ilginç aynı zamanda “eşkıya” olarak tanımladığı Desimli ve Şeyh Hasanlı ekradıyla ilişkiler içine girmesidir (İzgöer, C.1, 2016:59). Bir bütün olarak söz konusu aile; madenin korunmasından, dış Dersim'deki mekanların korunmasına kadar uzanan bir geniş bir “görev”/görevlendirme ilişkilerinin merkezinde yer almaktadır (Dıvrak, 2019:101-103). Vurgulamak gerekir ki Çarsancak'taki bu haller sadece Çarsancak ve çevresiyle sınırlı değildir. Bilhassa merkezi iktidarın zayıfladığı dönem Osmanlı'sında buna benzer el koymalar, fazladan çalıştırmalar, haksızlıklar yerelden yükselen temel sorun alanları olarak adaletnameler ve şikayetnamelere yansımaktadır (Pamuk, 2013:46). Buna göre köylüler/yönetilenler haksızlıkları dile getirir iken şikayetnamelerinde taleplerini kabul ettirmek için adaletnamelerden, din ve seytlik soyundan olmak, geçmişe ait bir belge ve kimi zamanda ezelden beri (*kadimüleyyam*) kendilerinde olduğunu iddia ederler (Faruqi, 2016:37-66). Bir maskeli baloya dönen yerel ve merkezi iktidar ile sıradan halkın gerilimleri ters yönden taleplerle de belgelere yansımaktadır. Nitekim gerilimlerin yerini sıradan halkında içinde olduğu yerel iktidardan yana mektuplar/dileklerle de merkeze iletilmektedir. Bunun yereldeki güçler tarafından organize edildiği ya da yandaşlarına yazdırıldığını hesapta tutmakla birlikte belgelerin bir başka yüzünün bu olduğunu hatırlamak gerekir. Nitekim kimi köylüler dilekçeler yazıp Karaçorlu Osman ve ailesinden memnun olduklarını dile getirmektedirler (İzgöer, 1. C. 2016: 60).

Faruqi'in devletle baş etme yöntemlerinden biri olarak gördüğü şikâyet etme stratejisinin (Faruqi, 2016: 60-69) Çarsancak sancağında sıklıkla tercih edildiği görülmektedir. İzgöer tarafından Latinize edilen dönem ahkam defterinde sıkça rastlanan şikayetler ve padişahın iradesini yansıtan buyrukların -bugün ki karşılığı aşağı yukarı bakanlar kurulu kararlarına denk gelen-ahkam defterlerine yansıyan halleri merkez-yerel, yerel-köylüler arasındaki çok yönlü ilişkilerin uzlaş/çatışma ekseninde şekillenen iktidar pratikleri olduğu görülmektedir. Bu ilişkiye merkez yereldeki yöneticileri olan paşa ve kadılar üzerinden müdahale ederek çözüm bulmaya çalışır iken, yerel ise her seferinde yereldeki varlığının devlet için neden önemli olduğunu hatırlatarak pozisyon almaktadır. Bu karşılıklı hamleler/stratejiler gerilim/uzlaş alanını içeren ilişkiler bütünü içinde Çarsancak'ta sıklıkla tekrar etmiştir (İzgöer, C.1, 2016: 48-199)⁴. Peki yereldeki devlet ve toplum ilişkisinin işleyişi ile yereldeki yöneticilerin yönetilenler tarafından şikâyet edilmesinden hareketle

⁴ Bu ilişkilerin ahkam defterlerine yansıyan hallerinin özellikle Çemişgezek, Mazgirt, Akpazar, Pertek ve Sağman'dan gelen şikayetnamelerden oluşmuş olması esasında şikâyet mekanizmasına başvuranların yaşadığı toplumsal tarihsel mekânsal sürekliliğine bakıldığında Dersim'deki Sünni topluluklar ile Gayri Müslimlerden dile geldiği görülmektedir. Re'e Haq inanıcına mensup toplumsal kesimlerin yoğun bulunduğu mekanlardan hemen hemen hiç şikayetlerin ahkam defterlerine yansımaması Dersimlilerin kendi iç mekanizmaları üzerinden yargılamayı tercih ettiklerine dair yaygın söylemi destekler niteliktedir.

bu ilişki bir tür direniş stratejisi olarak görülebilir mi? Nitekim yereldeki beyin iktidarla olan ilişkisinin bilinmesine rağmen yönetilenlerin taleplerini iletmiyor olması hem düşün dünyası içinde alternatif mücadele yöntemlerine mesafeli olunmadığı sonucu çıkarır, hem de yerel iktidar aktörlerinin yaptıklarını devlet ile bütünleştirmeme stratejisi olarak uygulandığını düşündürmektedir. Maduniyet stratejileri içinde değerlendirilebilecek olan bu türden hareketlerin yapılması devlet ile yerelin ilişkisini göz ardı etmeyen fakat her seferinde yerel iktidarı merkez tarafından kontrol ettirmeye dönük stratejiler olduğunu hatırla tutmaya uygun davranışlardır. Bu bağlamda yerelin bu yeni aktörlerinin zaman içerisinde köylüler üzerinde kurdukları tahakküm ilişkileri sık sık şikâyet konusu olsa bile, şikâyet karşı merkezi devletin örneklerden de görüldüğü üzere malların iadesini sağlamak şeklinde kararlar verdiği görülmektedir. Yani kanunsuzluğa karşılık voyvodanın görevden alınması, sürgüne gönderilmesi gibi uygulamalara gitmediği görülmektedir. Devletin tek yöntemle sınırlı olmayan sorunu çözmeye yaklaşımları; merkezi gücün etkinlik kapasitesinin 18. yy.'da gerilemesiyle birlikte okununca yereldeki bu çoklu ilişkilerin bir zorunluluk olduğunu da göstermektedir. Fakat bu okuma en nihayetinde zora karşı direniş/güç üretmeyi de zorunluluk olarak mağdurların önüne getirmektedir. Çünkü literatürden de bilindiği üzere merkezi devletin bu tutumu yerel iktidarın gittikçe güçlenmesine ve yereldeki keyfi uygulamalara daha sık başvurmasına neden olmuştur. Bu durum iki sonuç doğurmuştur. İlki yerel toplulukların merkezi söylem tarafında "isyan" olarak tarifledikleri direnişlerini ortaya çıkarmasını kaçınılmaz kılmıştır. Nitekim 18. yy sonundan 19. yy boyunca Dersim ile ilgili pekçok belge ve raporun dikkat çektiği asayiş sorunu yerel iktidar tarafından baskılanan kesimlerin direnişinin sonunda ortaya çıkan talan, baskın gibi iktisadi karakterli davranışlarının süreklileşmesine zemin hazırlamış olabilir. Bu davranışları sergileyenler tarafından davranışlarını haklılaştırma/teorikleştirme ve hatta ön devletlimsi bir örgütlenemeye doğru evirmeleri (Deniz, 2013:71-112) nihayetinde yereldeki voyvodaların etkisini gözönünde bulundurmamızı da zorunlu kılmaktadır. Çünkü yereldeki bu eşitsiz ve baskıcı rejim pratikleri direnişi üretmeye zemin hazırladığı gibi başta dış Dersim mekanları olmak üzere Dersim'de zora dayalı bir iktidar dönemini de hafife alınmayacak derecede görünür kılmıştır. Bu durumun en somut göstergelerinden biri 19. yy. sonundaki raporlar, gözlemler ve aile hatıralarının Çarsancak'lı ailesi ve eklentilerinin bölgedeki köyler üzerinde kurmuş olduğu tahakkümünün eleştirel bir gözle okunmasıyla açığa çıkarmaktadır. Nitekim 18. yy'dan 19. yy. evrilen ve sonu gelmez bu uygulamaların Çarsancak mekânında oluşturduğu yeni iktidar ilişkilerinin zaman içinde sancak köylerinin bu yerel ağalar arasında bölüşüldüğü ve bunlar üzerinde her türden baskıyı arttırdığı bir ilişki ürettiği görülmektedir (Yarman, C.2, 2016. 480).

Gerek Osmanlı kayıtlarında gerek bölgeye seyahat eden din görevlileri ve gerek ise hafızalarda sıkça vurgulanan şeylerden biri Peri ve Mazgirt'in yerel iktidar ilişkileri içinde belirgin bir yere sahip olan ağalardır. Bu ağaların yerel ilişkilerdeki rolü devletle kurdukları ilişkiyle başlayıp yereldeki farklı toplumsal kesimlerle geliştirdikleri ilişkilere kadar uzanır. Bu bağlamda Peri'nin de içinde yer aldığı birçok bölümü gezmeye ve bölge Ermenilerinin sorunlarını yerinde tespit edip piskoposluğa bildirmekle görevli din görevlilerinden Aphar bölgedeki Ermeni köylerin durumunu anlatırken köylerin Türk ağaların elinde olduğunu ve koşullarının çok kötü olduğundan bahseder. Bunun yanı sıra ağaların baskısının sadece Ermeniler üzerinde gerçekleşmediğini diğer toplumsal kesimleri de kapsadığını ifade eder. Hatta İç Dersimdeki aşiretlerin de bu ağalardan çekindiklerinden bahseder (Yarman, c.2, 2016. 480). Nitekim hayrani'de aynı raporlara dikkat çekerek (Hayreni, 2016: 68) yerel ağaların merkezle olan ilişkilerinin süreklilik gösteren bir tonunu olduğunu göstermektedir. Bilgin bu ailelerin Cumhuriyet'e kadar uzanan ilişkilerine dikkat çeker (Bilgin, 2021:412). Yereldeki bu ilişkiyi daha "pozitif" bir yerden okuyan Koç ise ailelerinin 67 köyün ağaları olduğunu vurgular. Bu köylerden 38 tanesinin bugün Mazgirt sınırları içinde olduğunu ve bunların Ahmet uşağı köyleri, Hüseyin uşağı köyleri ve Ömer uşağına ait olduğunu vurgular (Koç, 2013: 117-120). Koç'unda belirttiği gibi üç uşağı ailesinin kimi reddiyelere rağmen

bir kökenden⁵ geldiği savını açıklarken esasında iktisadi ve siyasal yerel iktidar birlikteliğini temsil ettiklerini göstermektedir. Belki bunlardan daha önemli olan nokta ise Dersim aşiretlerine karşılık devlet tarafından desteklenmeleridir. Aghar aileleri Türk Sünni olarak tariflemesinin yansıması bunların 25 ağa ve bey ailesinden meydana geldiğini, ağaların oturduğu köyleri ve isimleriyle listeler. Bu ağa ve beylerin etkisinin Xarpet'e kadar uzandığının ifade eder (Yarman, C.2, 2016:480). Bu beylerin çok partili yaşamın ilk evrelerine kadar etkili olduğunu söyleyen Bilgin tarihsel arka planını vererek Mazgirt ve yakın çevresindeki yerel iktidar ilişkilerinin aktörlerini Palu beyleri, Suran beyleri/Surbeyleri/Sur uşağı ve Çarsancak beyleri şeklinde ifade ederek bu ilişkinin mekânsal örgütlenmesine dikkat çekmektedir (Bilgin, 2021:394-396).

Başta dönecek olur isek voyvodaların başından beri yereldeki bu gerilimlerinin merkezi olmaları devlete olan yükümlülüklerini ihmal ettiği anlamına gelmiyor. Nitekim bölgenin en önemli üretim merkezi ve aynı zamanda devletin önemli gelir alanlarından olan Keban-Ergani maden alanı ve çevresindeki mekanlarla kurulan üretim ve tüketim ilişkilerinde sürekli bir rol oynama ilişkisi içindedirler. Bu bağlamda Çarsancak ve dolayısıyla merkezi olan Peri'nin ekonomisi üzerindeki dönüştürücü rolleri çoklu haller almıştır. Bunlar içinde voyvodaların vergi yükümlülükleri karşılığında madenin işletilmesi için gerekli olan kömür (ağaç kömürü), kelekçi(sandalcı) ve baltacıların bulunmasına kadar süreklilik gösteren rolleri en bilinenleridir. Bu sorumluluk ve yükümlülükler bir taraftan merkezin bu önemli işletmesinde üretimin devamlılığını sağlanması için yerel ile gerilim ve uzlaşmaya dayanan bir ilişki üretirken aynı zamanda bu ilişkinin gölgesinde şekillenen yerel ilişkilerin de organizasyonunda birbirine bağlılığın doğurduğu bir ilişki sürekliliğine sebebiyet vermiştir. Nitekim Tızlak; Çarsancak mukataasının gelirlerine karşılık maden-i hümayunun işletmesindeki sorumluluklarını içeren bir ilişkinin ortaya çıktığını ifade eder. 1780-81 yılına ait bir fermanla hareketle bu ilişkinin içeriği hakkında bilgi veren Tızlak maden işletmesine karşılık Çarsancak voyvodasının sorumluluk çeşitliliklerinin maddi değerinin 3500 yük olduğunu vurgular. Bu yük nakdi bir sorumluluk değil aksine madenin işletilmesini sağlayan yerele içkin sorumluluklardır. Bunlar içinde yerel baltacı bulma, kömür odunu, Kelekçi temin etme dikkat çekenlerdir (Tızlak, 1991:282-283). Nitekim Koç yazdığı kitapta ailenin tarihsel misyonunu 500 yıldır ailelerine verilmiş her görevi yerine getirerek gerçekleştirdiğini ve Çarsancak ailesinin her üyesinin en önemli görevlerinden bir tanesinin bu olduğunu sıklıkla kitapta vurgulamıştır (Örneğin: Koç, 2013:39). Geçmişini yeniden inşa eden bu söylemin kendisinden öte bir hakikate vurgu yapmaktadır. O da Peri merkezli yerel iktidar ilişkisinde Çarsancaklı ailesinin uzun yıllara dayanan bir arka planının olduğudur.

Sonuç

Önceleri Mazgirt sancağının bir köyü olan Peri, Müslüman nüfusun yaşadığı, tarımsal faaliyetlerin esas geçim kaynağı olduğu bir mekandır. Köyün demografik değişimi ilk etapta yavaş yavaş sonrasında ise özellikle idari ve iktisadi bir merkez olmasının da etkisiyle Müslümanlıktan Gayri Müslim toplulukların -ki kasıt Ermeniler- baskın olduğu bir yapıya bürünmüştür. Peri tarımsal faaliyetler bakımından bölgedeki tarımsal ürünlere benzer niteliğe sahip olmakla birlikte arazisinin görece daha düz olması nedeniyle tarımsal faaliyetler daha sürekli ve sürekli. Nitekim nöker'in gelip köye yerleşmiş olması bunun somut hallerindedir.

18. yy. başında işletilmeye başlanan Madeni Hümayun Peri'nin iktisadi yaşamında önemli bir aşamadır. Bu faaliyet Peri'de hem yerel iktidar ilişkilerine yön vermiş hem de bir çeper bölgesi olması nedeniyle eklenmeyi üretmiştir. Bu bağlamda iş kolları içinde kelekçilik, kömürcülük, baltacılık gibi alanların çıkması hem içeriden hem de dışarıdan bu ilişkinin parçası olacak emek piyasası üretmiştir. Bu ilişkinin Elâzığ'dan başlayıp çevre bölgelere yansımaları Peri'de de karşılık bulmuştur. Elâzığ merkezinde tüketicilere dönük üretim, sarraflığın yaygınlaşması, bakırcılık

⁵ Koç'un bu anlatısının yansıması Hayreni ise bu tartışmanın daha köklü ve karmaşık olduğunu ifade etmektedir. Buna göre kimilerine göre "nadir şah zamanında Horasan'dan çıkarılan kara Çorlu ve bazılarında göre Karakeçili, diğer bazılarında göre Pertek ve sağman Kürt beylerinin soyundan olduklarını iddia edeler (Hayreni, 2016: 66-67)".

faaliyetleri sadece Elâzığ'la sınırlı kalmamış çevredeki alanlara da yansımıştır. Peri iktisadi hayattan ticaret üzerinden eklemleme ile önemli bir mesafe kat etmiş benziyor. Özellikle tarımsal ve hayvansal gıdaların su yolu ile Elâzığ ve daha ötesi mekanlara ulaştırılıyor olması zaman içinde Peri'nin artan eklenme kapasitesine örneklerdir.

Peri'deki idari merkez geç bir dönemde kurulsaydı bile 18. yy. ilk yarısına kadar uzanan yerel iktidar ilişkileri ve çevre köyler üzerinde oluşan tahakküm esasında merkezin bir taraftan madeni hümayunun işletmesindeki kaygısı, diğer taraftan ise etno-dinsel ayrıksılığı ile merkezden farklılaşan iç Dersim'in yaratmış olduğu gerginliğinde etkisiyle Çarsancak'lı ailesinin yerel iktidarın önemli bileşenlerinden biri olarak yer vermesine neden olmuştur. Bu karşılıklı bağımlılık ilişkisi yerelde sürekli eşitsiz ilişkiler üretmekten geri durmamıştır.

Peri ve benzeri mekanlar üzerine yapılacak olan çalışmalar esasında makro anlatıdan farklılaşan pek çok farklılığı/özgünlüğü içinde barındırmaktadır. Nitekim feodalizm ile Dersim arasında inşa edilen söylemin Peri ve çevresindeki köylerde inşa edilen ilişkilerin hâkim anlatıdan farklı halleri olduğuna iyi bir örnektir. Bu bağlamda feodalizm tartışmanın Dersim merkezli eleştirel bir okuması Peri ve çevresindeki mekanlarda Çarsancaklı aileleriyle birlikte okunduğunda kuşkusuz merkez-yerelin mekân üzerinde yaratmış olduğu dayanışma ilişkilerinin diğer toplumsal kesimler üzerinde ne türden eşitsizlikler ürettiğini açığa çıkaracaktır. Böyle bir okuma Dersim ve derebeylik anlatısını yeniden ele almayı zorunlu kılacaktır. Bu önerme etrafındaki tartışma gelecekte yapılacak çalışmalar için bir başlangıç önerisidir.

Kaynakça

- Antranik. (2012). *Dersim seyahatname*, Morgosyan Ardaşes (Yay. Haz.), Payline Tomasyan (Çev), Aras Yayıncılık.
- Bilgin, A. (2021). Geç Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mazgirt'te yerel siyaset, *Mazgirt*, İçinde (384-418) Ş. Aslan-Filiz Çelik (Eds), Ütopya yayınevi.
- Deniz, D. (2013). Dersim'in ekonomi politikası içinde talanın yeri antropolojik bir yaklaşım, *Dört Dağa Sığmayan Kent, Dersim Üzerine Ekonomi-Politik Yazılar*, İçinde (71-111), Ş. Gürçağ Tuna-Gözde Orhan (Eds.), Patika Yayınları.
- Dıvrak, U. (2019). Çarsancak voyvodası Karaçorlu oğlu Mustafa ve terekisi, *Tunceli (Dersim) tarihinden Kesitler*, İçinde (97-126), Dr. Şahin Yedek(eds), Hiperyayın.
- Faroqhi, S. (2016). *Devletle başa çıkmak Osmanlı imparatorluğunda siyasi çatışmalar ve suç, 1550-1720*, Alfa.
- Hayreni, H. (2016). *Yukarı Fırat Ermenileri 1915 ve Dersim*, Belge Yayınları.
- İzgöer, A. Z.(ed). (2016). *Divan-ı Hümayun sicilleri Diyarbakir ahkam defterleri -1- numaralı defter: (H. 1155-1167 / M. 1742-1754)*. C.1, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Kevorkian, R. & Paboudjian, P. B. (2012). *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermenileri*, Mayda Saris(çev.), Aras Yayıncılık.
- Keyder, Ç. (2009). *Toplumsal tarih çalışmaları*, İletişim Yayınları.
- Koç, C. (2013). *Kulu Alp (Kulu Ağa) ve Çarsancak Ailesi*. Grafikana.
- Koç, Y. (2013). Ömer Lütfi Barkan'ın tarihsel demografi çalışmalarına katkısı ve klasik dönem osmanlı nüfus tarihinin sorunları, *Bilgi/65:177-202* Ahmet Yesevi Üniversitesi.
- Koçak, Z. (2017). 1691 tarihli cizye defterine göre pertek, mazgirt, çemişgezek ve sağman kazaları, *OTAM*, 41/Bahar:191-218.

- Tızlak, F. (1991). *Osmanlı döneminde Keban-Ergani yöresinde madencilik (1775-1850)*, [Yayınlanmamış doktora tezi], Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ünal, M. A. (1999). *XVI. Yüzyılda Çemişgezek sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Bardizaktsi V.- Natanyan B.- Sırvandsdyants K. (2015). *Palu-Harput 1878 Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar bölgeler*”, C.II. 2. Basım, Arsen Yarman (Yayına Hazırlayan), Aram-Belge Yayınları.
- Yapıcı, S. (2013). *Osmanlı vilayet salnamelerinde Dersim sancağı (1869-1908)*, Tunceli Üniversitesi.
- Yaycıoğlu, A. (2019). Perdenin arkasındakiler osmanlı imparatorluğunda sarraflar ve finans ağları üzerine bir deneme, *Journal Of Turkish Studies, Türklük Bilgisi Araştırmaları*, 51 December 2019 Edited By- Yayına Hazırlayanlar; Cemal Kafadar & Gönül A. Tekin Festschrift In Honor Of Özer Ergenç Part I.
- Yıldırım, U. (2001-2002). Tarih yazımına farklı bir öneri: maduniyet çalışmaları projesi, *Toplum ve Bilim*, 91, 334-343.
- Yılmazçelik, İ. (2011). *Osmanlı devleti döneminde Dersim sancağı idari, iktisadi ve sosyal hayat*, (2. Baskı), Kripto.

İnternet Sitesi

- Özvar, E. (2013). “Voyvoda: Osmanlı Maliyesinde Yüksek Vergi Gelirlerini Toplayan Tahsildar”, *TDV Ansiklopedisi*, C. 43:129-131, <https://islamansiklopedisi.org.tr/voyvoda--vergi-memuru>.